

GÜNEL BEHBUDOVA
doktorant, Əmək və Sosial Problemlər üzrə
Elmi-Tədqiqat və Tədris Mərkəzi, Bakı, Azərbaycan

ƏLİLLİYİ OLAN ŞƏXSLƏRİN CƏMIYYƏTƏ SOSIAL-İQTİSADI İNTEQRASIYASININ PERSPEKTİV İSTİQAMƏTLƏRİ

Açar sözlər: əlillik, əlillərin əmək potensialı, əmək fəaliyyəti, sosial-əmək reabilitasiyası, sosial-psixoloji adaptasiya, peşəyönümü və peşə reabilitasiyası.

Ключевые слова: инвалидность, трудовой потенциал инвалидов, трудовая деятельность, социально-трудовая реабилитация, социально-психологическая адаптация, профориентация и профессиональная реабилитация.

Keywords: disability, labour potential of persons with disabilities, labour activity, social and occupational rehabilitation, social and psychological adaptation, career guidance and vocational rehabilitation.

Qloballaşan dünyada öz layiqli yerini tutaraq möhkəmlənən və böyük perspektivləri olan müasir Azərbaycanın inkişaf strategiyasının əsas məqsədləri kimi cəmiyyətin rifah halının yüksəldilməsi, maddi nemətlərin vətəndaşlar arasında bərabər bölünməsi, etibarlı sosial müdafiə, sosial cəhətdən zəif insanların, o cümlədən əlillərin reabilitasiyası və cəmiyyətə inteqrasiyası tədbirlərinin genişləndirilməsi çıxış edir. Bu mənada sağlamlıq imkanları məhdud insanların istər milli qanunvericilikdə, istər beynəlxalq pakt və konvensiyalarda öz əksini tapmış hüquq və azadlıqlarının maneəsiz reallaşması və hərtərəfli qorunması, öz fərdi maraq və qabiliyyətlərinə uyğun dolğun həyat sürməsi, həyatın bütün sahələrinə tam inteqrasiya edilməsinə şəraitin yaradılması prioritet vəzifələrdəndir.

Əlilliyin artması bu prosesə xəstəlik, travma və digər səbəblərin təsirini əks etdirir, eyni zamanda bu təsirin azalması tibbi texnologiyaların inkişafı və tətbiqi, səhiyyə infrastrukturunun yeniləşdirilməsi və profilaktika tədbirlərinin yaxşılaşdırılması nəticəsində mümkündür.

Müşahidələr göstərir ki, adətən kiçik yaşlarda əlilliyin artım tempi yüksək olduğu halda, yaşlı şəxslərin əlilliyinin artım tempi zəif olur. Bunun səbəbləri hamiləlik və doğuşla bağlı patologiyaların vaxtında müəyyən edilməməsidir.

Əlillərin əmək potensialının formalaşması, onların peşə və sosial reabilitasiyası, işədüzəltmə problemləri dövlət orqanlarının, alimlərin və mütəxəssislərin daima diqqət mərkəzindədir. Burada əsas diqqət əlilliyi olan

insanların cəmiyyətin bütün sahələrinə sosial inteqrasiyasının institusional əsaslarının işlənməsinə, əlilliyi olan şəxslərin diskriminasiyası əleyhinə qanunvericilik, əmək sferasında əlillərin hüquqlarının müdafiəsi məsələlərinə yetirilir. Eyni zamanda əlillərin əmək potensialının lazımı qədər qiymətləndirilməməsi ilə əlaqədar onların məşğulluğu və işəgötürənlər tərəfindən onların əməyinə zəif maraq göstərilməsi sahəsində yaranan problemlər hələ ki, həll olunmamışdır. Halbuki əlilliyin yeni paradigması bu insanların iqtisadi, sosial, siyasi proseslərdə fəal iştirak etmək, peşə və əmək fəaliyyətinin növü seçimində sərbəst olmaq hüquqlarını nəzərdə tutur.

Əlillərin əmək potensialı cəmiyyətin əmək potensialının tərkib hissəsi kimi onların insan kapitalına transformasiya olunur. Başqa sözlə, əlillərin əmək potensialı onların cəmiyyətin həyatında fəal iştirakı, kifayət qədər gəlir əldə etməsi, tələbatlarını lazımı səviyyədə ödəməsi, layiqli həyat səviyyəsinə və yüksək sosial statusa nail olması üçün imkan yaradır. Əlillərin sağlamlıq imkanları müəyyən səbəblərə görə məhdud olsa da, o, insan kapitalının digər komponentlərinin inkişafı ilə (ilk növbədə təhsil, peşə təcrübəsinin toplanması, ixtisaslaşma) kompensasiya oluna bilər. Əlillərin əmək potensialına belə yanaşma əlilliyi olan insanların əmək fəaliyyətinə cəlb olunması üçün nəzəri və praktiki tədbirlərin metodoloji əsasını təşkil edir.

Cəmiyyətin sosial təbəqələşməsinə dərinləşdirən bazar iqtisadiyyatı şəraitində sağlamlıq imkanları məhdud olan insanların aztəminatlı təbəqəyə düşməsi ehtimalı daha da çoxalır. Fərdin sağlamlıq imkanları və əmək qabiliyyəti məhdud olduqda yaxud heç olmadıqda yaranan məşğulluq problemi onun üçün daha da acınacaqlı olur, çünki həmin şəxsin aldığı pensiya, müavinət və digər yardımlar özünün və bir çox hallarda ailə üzvlərinin yeganə yaşayış vasitəsi kimi çıxış edir. Bu baxımdan əlillərin məşğulluğunun təmin edilməsinin zəruriliyinə iki aspektdən baxılmalıdır: iqtisadi və sosial aspektlər. Bir tərəfdən, işləyərək qazandığı əməkhaqqı ilə öz maddi ehtiyaclarını ödəmək və başqasına möhtac olmamaq hər bir insan kimi əllər üçün də vacibdir. Digər tərəfdən, əlilliyi olan şəxsin məşğulluğunun təmin edilməsi onun cəmiyyətdən təcrid olunmasının qarşısını alır və sosial-psixoloji vəziyyətinə müsbət təsir göstərir.

Birinci aspekt cəmiyyətin iqtisadi yükünün azaldılması prizmasından vacibdir. Belə ki, işləməyib hər hansı bir gəlir əldə edə bilməyən əlillə təbii olaraq ailəsi, yaxınları və dövlətin himayə etməsi lazım gəlir. Belə vəziyyət işləmədiyi üçün milli gəlirə heç bir dəstəyi olmayan əlili himayə etmək məcburiyyətində qalan insan və yaxud insanların istehsalata qatılmasında da problem yaradır.

İkinci aspekt sosial gərginliyin yumşalması baxımından əhəmiyyətli-dir. Deməli, cəmiyyət özü əlillərin məşğulluğu və fəal həyata inteqrasiyasında maraqlı olmalıdır. Bu əhali qrupunun potensial imkanlarının maksimum

səviyyədə reallaşdırılmasının təmin edilməsi cəmiyyətin mühüm vəzifəsidir. Bu vəzifənin həyata keçirilməsi ölkənin iqtisadi vəziyyəti ilə bilavasitə bağlıdır. Belə ki, bəzən əlillərin işlə təmin edilməsinə çəkilən xərclər o qədər çox olur ki, onların sosial yardımlar vasitəsi ilə saxlanması iqtisadi baxımdan daha əlverişli olur. Lakin, sosial tərəqqi baxımından bu xərclərin çəkilməsi özünü doğruldur.

Beləliklə, əlillərin problemlərini yalnız müavinətlər və güzəştlər, o cümlədən müxtəlif təyinatlı sosial yardımlar vasitəsilə həll etmək mümkün deyil, yəni bu problemlərin həlli həm sosial, həm də iqtisadi tədbirlərin həyata keçirilməsi kontekstində ona kompleks yanaşmanı tələb edir. Bu mənada, əlillərin problemlərinin həlli üzrə tədbirlərin ağırlıq mərkəzi tədricən sosial sferadan iqtisadi sferaya yönəldilməli, əlilliyi olan insanlara yardımların verilməsindən onların səmərəli məşğulluğunun təmin edilməsi vasitəsilə layiqli həyat səviyyəsinin əldə edilməsinə keçirilməlidir. Bu baxımdan əlillərin müxtəlif təyinatlı, məqsədli sosial reabilitasiya proqramlarına cəlb edilməsi müasir sosial müdafiə texnologiyalarının tətbiqinin hazırkı mərhələsində mühüm rol oynaya bilər. Bu, eyni zamanda həmin əhali qrupunun tədricən yoxsulluqdan çıxarılmasında potensial imkanların reallaşması mexanizmlərindən biri kimi də çıxış edə bilər.

Beləliklə, əsas məqsədi əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması olan sosial-iqtisadi siyasətin prioritet istiqamətlərindən biri əlillərin cəmiyyətə inteqrasiyası üzrə proqram xarakterli kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi olmalıdır.

Əlillərin cəmiyyətə sosial-iqtisadi inteqrasiyasında sosial-əmək reabilitasiya proqramları mühüm rol oynayır. Əlillərin sosial-əmək reabilitasiyası, həyata keçirilən sosial siyasətin, sosial müdafiə tədbirlərinin nəticəsi kimi aztəminatlı əhali təbəqəsindən olan əlil insanların yalnız maddi cəhətdən deyil, onların cəmiyyətin digər üzvləri ilə bərabər əsaslarda ictimai fəaliyyətdə iştirak etmələri üçün əlverişli şəraitin yaradılmasına yönəldilməlidir.

Sosial-əmək reabilitasiyası fərdin tək-cə əmək qabiliyyətini, sağlamlıq durumunu deyil, həm də onun bütün sosial qabiliyyətlərinin, əmək funksiyalarının bərpasını nəzərdə tutur. Reabilitasiyanın məqsədi yalnız ətraf mühitə uyğunlaşmaq deyil, eyni zamanda ətraf mühitə, cəmiyyətə inteqrasiya etmək, onun bütün sahələrinə daxil olaraq fəal iştirak etməkdir.

Əlillərin reabilitasiyası və əmək fəaliyyətinə cəlb edilməsi mənəvi dəstəklə yanaşı, onların daha yaxşı yaşaması, yalnız dövlətin və başqalarının dəstəyi ilə yaşamaqdan azad olması, özünə qapanmaması, cəmiyyətdən təcrid olunmaması, onların gəlirlərinin artması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Sağlamlıq imkanları məhdud insanların müxtəlif fəaliyyət növləri ilə məşğul olmaları istiqamətində fəallıqlarının aşkara çıxarılması və onun

təmin olunmasına kömək göstərilməsi üçün onların fərdi sosial-psixoloji adaptasiya proqramları işlənilib hazırlanmalı və həyata keçirilməlidir.

Bu proqramlar peşəyönümü və məşğulluq məsələləri ilə yanaşı, əlillərin əmək vərdişlərinin, sosial fəaliyyətlərinin, məişət müstəqilliklərinin, fərdlərarası münasibətlərin, əlaqələrin və s. inkişaf etdirilməsinə kömək məqsədlərini də nəzərdə tutmalıdır.

Aparılmış elmi araşdırmalar əlil insanların əmək fəaliyyətlərinin təşkilinin məqsədəuyğunluğunu aşağıdakı kimi əsaslandırmağa imkan verir:

- Əmək fəaliyyəti əlil insanların psixoloji vəziyyətinə müsbət təsir göstərir. Onlar bu fəaliyyət nəticəsində cəmiyyətə lazım olduqlarını dərk edir, fiziki, intellektual və digər imkanlarını qiymətləndirə bilir, kollektiv əmək prosesində iştirak edə və ünsiyyət yarada bilir və beləliklə cəmiyyətə inteqrasiya olunurlar.

- Fiziki hərəkətlə əlaqədar olan əmək fəaliyyəti əlil insanların orqanizminin sağlamlaşdırılması prosesinin aktivləşməsinə müsbət təsir göstərir.

- Əmək fəaliyyəti əlil insanların fəal həyat tərzini üçün şərait yaradır.

Sosial-iqtisadi aktivlik baxımından əlilləri 3 qrupa ayırmaq olar.

Birinci qrupa öz əmək və peşə vərdişlərini, eləcə də əmək fəaliyyətini həyata keçirə bilmək qabiliyyətini əhəmiyyətli dərəcədə saxlayanlar aiddir. Belə insanlar öz peşə vərdişlərinə və bacarıqlarına uyğun olan fəaliyyət növləri seçə bilirlər. Bu kateqoriyadan olan insanların əmək fəaliyyətinin təşkili zamanı kiçik qrupların formalaşması məqsədəuyğundur. Belə ki, bu qruplarda əlil insanlar ümumi maraq və qarşılıqlı emosional əlaqələr baxımından birləşirlər.

İkinci qrupa daxil olan əlillər üçün hər hansı bir fəaliyyət növü ilə sistemli olaraq məşğul olmaq bir qədər çətin və psixoloji baxımdan az əhəmiyyətlidir. Belə insanlar üçün sosial fəallığın üstün forması ünsiyyət və asudə vaxtın keçirilməsidir və onlar arasında ünsiyyət çox vaxt təsadüfi olaraq, bir yerdə yaşamaq, bir-birlərinə məişət xidməti göstərmək prosesində yaramır. Belə insanlara ictimai-faydalı fəaliyyətin həyata keçirilməsində köməkçi işlər həvalə edilə bilər.

Üçüncü qrup əlillərin fəallığı özünəxidmətlə məhdudlaşır. Bu qrupa daxil olan insanlar yalnız yaxınlıqda olan insanlarla ünsiyyət yaradırlar və onların asudə vaxtı mütləq etmək, televiziya verilişlərinə baxmaq, sosial şəbəkələrdə iştirakla məhdudlaşır. Onların fəal həyat tərzini təmin etmək üçün tibbi gimnastika, idman məşğələləri, gəzintilər təşkil edilir. Onlara sosial müəssisə tərəfindən təşkil olunan evdə müxtəlif profilli (tikişçilik, xırda alver, çəkməçilik, xalçaçılıq, dülgər və s.) yüngül işlər, mərtəbələrdəki güllərə qulluq kimi ictimai işlər tapşırıla bilər. Həyətyanı təsərrüfatların yaradılması da əlillərin əmək fəaliyyətinin təşkilində istifadə oluna bilər. Bu əlillər üçün fərdi qaydada proqramlar işləyib hazırlayaraq aktiv reabilitasiya

tədbirləri həyata keçirmək mümkündür. Burada əmək terapiyasına üstünlük verilməsi vacibdir.

Məhdud imkanlı insanlar adətən iş tapmaqda digər işaxtaranlara nisbətən daha çox çətinliklərlə rastlaşırlar. Bunun səbəblərindən biri əlillərin "bacarıqsız" olması haqqında fikirlərin formalaşmasıdır, digər əsas səbəbi ixtisas və peşə səriştələri baxımından digər işçilərlə rəqabət apara bilməmələridir. Odur ki, sağlamlıq imkanları məhdud insanların gələcəkdə işə düzəlməsi üçün yüksək ixtisaslı və təcrübəli təlimçilərin rəhbərliyi altında peşə hazırlığı keçmək və müvafiq sertifikat almaq çox vacib məsələdir. Bunun həyata keçməsi üçün əlillərin peşə hazırlığı və məşğulluğu üzrə milli siyasət formalaşdırılmalıdır. Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, əlil insanların ənənəvi olaraq yiyələndikləri peşələr müasir texnoloji inkişaf dövründə öz əhəmiyyətini itirmişdir. Odur ki, əlillər üçün yararlı olan fəhlə və qulluqçu peşələrinin siyahısına əmək bazasının bu günkü və perspektiv tələbləri baxımından yenidən baxılmalı və müvafiq düzəlişlər edilməlidir. Eyni zamanda peşələr üzrə tədris proqramları da müasirləşdirilməlidir.

Əlilliyi olan şəxslərin məşğulluğunun təmin edilməsi onların peşə seçimində düzgün qərar verməsindən də asılıdır. Onların peşə təhsilində uğur qazanması üçün onların fərdi zəka, istedad və maraqları ilə görülməli işlərin xüsusiyyətləri arasında bir tarazlıq olmalıdır. Bu tarazlığı təmin etmək üçün isə, əlillərin peşələr və onların əldə edilməsi yolları barədə məlumatlandırılması sistemli şəkildə həyata keçirilməlidir [12].

Qeyd etmək lazımdır ki, əlilliyi olan şəxslərin təhsili və peşə hazırlığı müxtəlif formalarda, o cümlədən evdə təhsil və fərdi təhsil formalarında həyata keçirilir. Müşahidələr göstərir ki, evdə təhsil və fərdi təhsil formaları o qədər də effektiv olmur. Əlilliyi olan şəxslərin cəmiyyətə tam inteqrasiyası üçün onların hələ kiçik yaşlarından ümumi təhsil müəssisələrində təhsil almaları daha faydalı olar. Lakin bunun üçün lazımı şərait yaradılmalıdır.

Azərbaycanda dövlət tərəfindən əlilliyi olan şəxslərin sosial-əmək reabilitasiyası, təhsil alması və peşə hazırlığı keçməsi üçün lazımı şəraitin yaradılmasına təminat verir və müvafiq tədbirlər həyata keçirilir. 2001-ci ildə "Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsili (xüsusi təhsil) haqqında" Qanun qəbul edilmişdir. Bununla yanaşı, Nazirlər Kabineti tərəfindən "Azərbaycan Respublikasında xüsusi qayğıya ehtiyacı olan (sağlamlıq imkanları məhdud) uşaqların təhsilinin təşkili üzrə İnkişaf Proqramı, "İnteqrasiya təlimli təhsil müəssisələrində təhsilin təşkili Qaydaları" təsdiq olunmuşdur. "Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslər üçün məktəbəqədər xüsusi təhsil müəssisələri haqqında Əsasnamə" tərtib edilmişdir. Ölkədə 2001-ci ildən etibarən inklyuziv təhsil həyata keçirilir.

Əlilliyi olan şəxslərlə bağlı Respublikamızda həyata keçirilən sosial tədbirlərin sırasında əlillərin sosial və peşə reabilitasiyası, məşğulluğu və

cəmiyyətə inteqrasiyası ilə bağlı fəaliyyət mühüm yer tutur. Bu fəaliyyətin əsas məqsədi əlilliyi olan şəxslərin digər əmək qabliyyətli əhali qrupları ilə bərabər səviyyədə məşğulluğunun təmin edilməsi, onların əməyindən istifadə olunması və bunun əsasında maddi vəziyyətlərinin yaxşılaşdırılmasından ibarətdir.

Hazırda ölkənin müxtəlif bölgələrində əsas vəzifəsi əlillik statusu alan şəxslərə tibbi-sosial reabilitasiya xidmətlərinin və əlilliyin qarşısının alınması üzrə profilaktik tədbirlərin həyata keçirilməsindən ibarət olan 15 regional əlillərin bərpa mərkəzi fəaliyyət göstərir. Bu mərkəzlərdə hər il 8 mindən artıq əlilliyi olan şəxsə xidmət göstərilir. Əlillərin bərpa mərkəzlərində reabilitasiya potensialı olan əlilliyin baş vermə səbəbindən asılı olmayaraq bütün dərəcələrdən olan əlilliyi olan şəxslər üçün davamlı reabilitasiya tədbirləri, o cümlədən çatışmazlıqların korreksiyası, sadə əmək vərdişlərinin formalaşdırılması, ünsiyyət, özünəxidmət, fərdi təhsil proqramları üzrə məşğələlər və s. həyata keçirilir [14].

Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin tabeliyində sağlamlıq imkanları məhdud olan gənclərin peşə reabilitasiyasının təmin olunması, onların əmək bazarma çıxışının asanlaşdırılması məqsədilə "Sağlamlıq imkanları məhdud gənclərin Peşə Reabilitasiya Mərkəzi" yaradılmışdır. Müasir avadanlıqlarla təchiz olunmuş inzibati korpus, peşə reabilitasiya korpusu, tibbi korpus, yataqxana korpusu, kommunal xidmətlər korpusu, yeməxana korpusu, həmçinin idman zalı, eləcə də stolüstü idman və trenajor zalları ilə təmin olunmuş Mərkəz fiziki və yüngül formalı əqli qüsuru olan gənclərin sosial reabilitasiyasını və peşə hazırlığını təşkil edən sosial xidmət müəssisəsidir. Eyni zamanda 200 nəfərə xidmət göstərə bilən Mərkəzdə sağlamlıq imkanları məhdud olan gənclərin kompyuter istifadəçisi, dərzilik, qadın və kişi bərbərliyi, aşpaz köməkçisi, idman, toxuculuq, rəssamlıq, xalçaçılıq, ağac üzərində oyma və digər peşələr üzrə peşə hazırlığı təmin edilir, dizayn, musiqi və teatr dərnəkləri fəaliyyət göstərir, paralimpiya üzrə idman məşqləri, stolüstü oyunlar keçirilir. Burada psixoloji dəstək, fizioterapevtik müalicə və müalicə idmanı üzrə geniş şəkildə tədbirlər həyata keçirilir ki, onların nəticəsində əlillərin bir qismi fəal əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün əmək bazarında öz iş qüvvəsini təklif edə bilsin [14].

Göründüyü kimi, reabilitasiya mərkəzləri il ərzində əlilliyi olan şəxslərin yalnız 1,5 faizinə xidmət göstərə bilir. Halbuki, hər bir əlilliyi olan vətəndaşın vaxtaşırı tibbi və sosial reabilitasiya keçmək hüququ vardır. Beynəlxalq təcrübədə hər il əlillərin minimum 50%-inin tibbi-sosial reabilitasiyası həyata keçirilir. Odur ki, ölkədə tibbi-sosial və peşə reabilitasiyası xidmətlərini həyata keçirən müəssisələr şəbəkəsinin genişləndirilməsinə böyük ehtiyac vardır.

Əlillərin məşğulluğunun təmin edilməsi məqsədi ilə onlara iş yerləri təklif edən sahibkarların fəaliyyətində dövlət tərəfindən myəyyən güzəştlər və üstünlüklərin verilməsi nəzərdə tutulur. Lakin reallıqda qanunvericiliyin belə şərtləri əlillərin məşğulluğunun təmin olunmasına müsbət təsir göstərmir. Eyni zamanda, sosial cəhətdən zəif olan və əmək bazarında risk qruplarını təşkil edən əlillərin işə düzəlməsi üzrə tədbirlər görməyən işə götürənlərin qanunla məsuliyyət daşımalarına [9, madd.30-1] baxmayaraq, təcrübədə işə götürənlərin bu problemin həllində maraqlı olmaması müşahidə olunur, çünki əlillərin işlə təmin olunması vəzifəsi qanunvericilikdə nəzərdə tutulsa da, onların öhdəliklərində qeyd olunmamışdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti, Azərbaycan Həmkarlar İttifaqları Konfederasiyası və Azərbaycan Respublikası Sahibkarlar (İşə götürənlər) Təşkilatlarının Milli Konfederasiyası arasında hər iki ilən bir bağlansın Baş Kollektiv Sazişidə əhalinin həssas qruplarının məşğulluq imkanlarının artırılması üzrə işlərin davam etdirilməsi, iş axtaran və işsiz vətəndaşların məlumatlandırılması üzrə reklam-informasiya işinin genişləndirilməsi, yeni iş yerləri haqqında təfəsilatlı informasiya bazasının yaradılması və digər istiqamətlərlə bağh həyata keçiriləcək tədbirlər üzrə müvafiq öhdəliklər qeyd olunsun da [4]. əlillərin məşğulluğu ilə bağh ayrıca müddəə nəzərdə tutulmur.

Qanunvericiliklə, əlillərin məşğulluğunun təmin edilməsi üçün onların peşə-əmək qabiliyyəti və xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, müvafiq iş yerlərinin, eyni zamanda əlillərin yaşayış əraziləri üzrə onların fərdi əməklə və ya kiçik sahibkarlıqla məşğul olmaları üçün zəruri şəraitin yaradılması müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının qarşısında mühüm vəzifə kimi qoyulmuş, əlillərin əməyini tətbiq edən müəssisələr üçün üstünlüklər və güzəştlər müəyyənləşdirilmişdir. Belə ki, müvafiq işə düzəltmə orqanları, habelə mülkiyyət və təsərrüfatçılıq formalarından asılı olmayaraq müəssisələr və təşkilatlar tərəfindən əlillərin tələbatını və yerli xüsusiyyətləri nəzərə almaqla onların əməyindən istifadə üçün ixtisaslaşdırılmış müəssisələrin, sexlərin və sahələrin yaradılması nəzərdə tutulmuşdur. Bundan əlavə, müvafiq icra hakimiyyəti orqanları qeyri-yaşayış otaqların vermək, habelə xammal əldə edilməsində və məhsulun satışında kömək göstərmək yolu ilə əlillərin və sağlamlıq imkanları məhdud 18 yaşınadək şəxslərin evdə əməyinin və sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkili üçün lazımi şərait yaradırlar [9, madd. 27, 30].

Qeyd etmək lazımdır ki, təcrübədə ixtisaslaşdırılmış müəssisələrin və eləcə də, sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkili üçün lazımi şəraitin yaradılmasına az rast gəlinir. Bu sahədə fəaliyyətin gücləndirilməsi "Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında" yeni Qanun layihəsində öz əksini tapmışdır. Yeni qanun layihəsi üzərinə götürdüyü beynəlxalq öhdəlikləri, o cümlədən bu sahədə dövlət siyasətinin əsas prinsiplərini, dövlət təminatlarını, əlilliyin qarşısının

alınması, əlilliyi olan şəxslərin reabilitasiyası, məşğulluğu, əlil şəxslərin sosial təminatları kimi məsələləri əhatə edir. Bununla yanaşı, "Əlilliyi olan şəxslərin hüquqlarının müdafiəsinə dair 2014-2018-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Proqramı"nın layihəsi də hazırlanmışdır. Praktik əhəmiyyət kəsb edən bu layihə həm də müvafiq dövlət orqanları və QHT-lərlə birgə müzakirə olunur [14].

Əlilliyi olan insanların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi və cəmiyyətə inteqrasiyasının perspektiv istiqamətləri müxtəlif dövlət proqramlarında da öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyasında (2006-2015-ci illər) əlillərin məşğulluğuna kömək məqsədilə ayrıca tədbirlər nəzərdə tutulmuşdur [2]:

1. sosial müdafiəyə xüsusi ehtiyacı olan şəxsləri, o cümlədən əlilləri işlə təmin etmək məqsədilə qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş kvota üzrə iş yerlərinin məyyən edilməsi və bu kvotaların yerinə yetirilməsində işə götürənlərin həvəsləndirilməsi;

2. sosial müdafiəyə xüsusi ehtiyacı olan şəxslərin, o cümlədən əlillərin işə düzəldilməsi üçün nəzərdə tutulan kvota təmin etməyən və ya onları işə qəbul etməkdən imtina edən idarə, müəssisə və təşkilatlara "Əlilliyin və uşaqların sağlamlıq imkanları məhdudluğunun qarşısının alınması, əlillərin və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların reabilitasiyası və sosial müdafiəsi haqqında" Qanunun 25-ci maddəsində nəzərdə tutulan (əlilləri işlə təmin etmədikləri aylar üzrə hər iş yeri üçün respublika üzrə orta aylıq əmək haqqının 3 misli məbləğində vəsait köçürülməsi) inzibati məsuliyyət növlərinin tətbiq edilməsi;

3. "Məşğulluq haqqında" Qanununda nəzərdə tutulan sosial müdafiəyə xüsusi ehtiyacı olan və işə düzəlməkdə çətinlik çəkən vətəndaşlar, o cümlədən əlillər üçün əlavə iş yerləri yaradan işə götürənləri həvəsləndirmək məqsədi ilə qanunvericiliyə dəyişikliklər və əlavələr edilməsi.

2011-2015-ci illəri əhatə edən "Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyasının həyata keçirilməsi üzrə Dövlət Proqramı"nda əlillərin cəmiyyətə, o cümlədən əmək bazarına inteqrasiyasının təmin edilməsi, onların məşğulluq səviyyəsinin artırılması məqsədi ilə əlillər üçün xüsusiləşdirilmiş modul tipli peşə təlimi proqramlarının hazırlanması və həyata keçirilməsi, "Azərbaycan gəncliyi 2011-2015-ci illərdə" Dövlət Proqramında gənclərin, o cümlədən gənc əlillərin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi, 2011-2015-ci illəri əhatə edən "Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı"nda əlillərin və sağlamhəq imkanları məhdud uşaqların reabilitasiyası, onların sosial və psixoloji hazırlıqlarının təmin edilməsi ilə bağlı kadr potensialının gücləndirilməsi, əlillərin peşə hazırlığı və əlavə təhsili, onlar üçün peşə təhsili sisteminin

təkmilləşdirilməsi üzrə müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Dövlət Proqramında nəzərdə tutulan tədbirlər planına qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi məsələləri də daxil edilmişdir [3; 5; 6].

İnsan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliliyinin artırılması, cəmiyyətdə hüquq mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi, normativ-hüquqi bazamn və hüquq müdafiə sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində tədbirlərin davamlılığının təmin edilməsi məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 dekabr 2011-ci il tarixli 1938 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqların müdafiəsinin səmərəliliyini artırmaq sahəsində Milli Fəaliyyət Proqramı"nda [7] Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr rəhbər tutularaq əhalinin müxtəlif qruplarının, o cümlədən insan hüquqlarının həyata keçirilməsi nöqtəyi-nəzərindən zəif hesab olunan qrupların (qaçqın və məcburi köçkünlər, məhkumlar, qadınlar, uşaqlar, ahıllar, əlillər və s.) insan hüquq və azadlıqlarının daha səmərəli qaydada təmin edilməsi məqsədilə fəaliyyət istiqamətləri müəyyən olunur. Proqramda qeyd edilir ki, göstərilən istiqamətlərdə artıq bir çox mühüm tədbirlər həyata keçirilmiş, bu qrupların insan hüquqlarının müdafiəsi məqsədilə beynəlxalq təşkilatlarla birgə layihələr icra edilmişdir. Bununla yanaşı, göstərilən istiqamətlərdə fəaliyyətin mütəmadi qaydada davam etdirilməsi aşağıdakı əlavə tədbirlərin həyata keçirilməsini zəruri edir:

- əlillərin və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların təlim və peşə hazırlığının, onlara göstərilən xidmətlərin (sosial xidmət, inklüziv təhsil və s.) keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması məqsədi ilə xüsusi olaraq tibbi, pedaqoji kadrların və sosial işçilərin hazırlanması;

- YUNESKO-nun "Təhsil hamı üçün" prinsipinin təbliği, insan hüquq və azadlıqlarının daha səmərəli müdafiəsi məqsədilə əhalinin müxtəlif qrupları, o cümlədən əlillər üçün hüquqi maarifləndirmə sahəsində təlimçilərin hazırlanması.

"Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyasında əlil şəxslərin cəmiyyətdən təcrid olunmasının qarşısının alınması və sosial infrastrukturdan maneəsiz istifadəsi üçün müvafiq layihələrin hazırlanacağı və həyata keçiriləcəyi, habelə həmin şəxslərin bacarıq və qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi, onlar üçün məşğulluq imkanlarının artırılması məqsədi ilə sosial və peşə reabilitasiya müəssisələrinin sayının artırılacağı, əlilliyi olan şəxslərin informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından faydalanmaq, kommunikasiya sistemləri vasitəsilə informasiya əldə etmək imkanlarının artırılacağı prioritet məqsədlər kimi göstərilmişdir [1].

Əmək və sahibkarlıq fəaliyyətinə məşğul olmaq arzusunda olan əlillərin peşəyönümünün düzgün istiqamətləndirilməsi, onların məşğulluq imkanlarının müəyyən edilməsi, əmək qabiliyyətlərinə və maraqlarına uyğun

müvafiq peşə növü seçməkdə yardım göstərilməsi bu işdə bütün maraqlı tərəflərin vəzifəsidir.

Müşahidələr göstərir ki, qismən əmək qabiliyyəti olan əlil şəxslərin müəyyən hissəsi əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmağa həvəslidirlər. Ona görə də əlillərin peşə qabiliyyətinin qaytarılması, zəifləmiş və yaxud itirilmiş funksiyasının reabilitasiyası və həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması, onların fiziki imkanlarına və peşə xüsusiyyətlərinə uyğun məşğulluqlarının təmin edilməsi, başqa sözlə əiilliyi olan şəxslərin sosial adaptasiyası və sosial statusunun yüksəldilməsinə şərait yaradılması sahəsində məqsədyönlü işlərin görülməsi zəruridir. Dövlətin bu istiqamətdə - əlillərin məşğulluğunun təmin edilməsi ilə bağlı apardığı siyasətin əsas məqsədi əlillərin potensial imkanlarından tam istifadəsinə iazimi şərait yaratmaqdır.

Respublikamızda fəaiyyət göstərən əlillərin bərpa mərkəzlərində əlillərin sosial statusunun müəyyən edilməsi və cəmiyyətə inteqrasiyasının təmin edilməsi üçün əsas diqqət bərpa müalicəsi xidmətləri göstərilməsinə yetirilir. Halbuki, sağlamlıq problemləri ilə bağlı əmək fəaliyyəti imkanları məhdudlaşan şəxslərin sosial adaptasiyası və cəmiyyətə inteqrasiyası məqsədilə tibbi, sosial, psixoloji, pedaqoji və peşəyönümü üzrə kompleks bərpa xidmətlərinin göstərməsi daha məqsədmüvafiq olar.

Azərbaycan Respublikasının regionların sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarında nəzərdə tutulmuş açılması gözlənilən müəssisə və təsərrüfat obyektlərindəki iş yerlərinə ölkənin işsiz əhalisinin tərkib hissəsi kimi qismən əmək qabiliyyətli əlillərin də işə qəbul edilməsi məqsəduyğun hesab olunur. Bu məqsədlə yeni müəssisələr tərəfindən gənc əlillər üçün peşə kurslarının təşkili və bu kursları bitirənlərin işə qəbul edilməsi üzrə lazımi təşkilati, iqtisadi və texniki tədbirlərin həyata keçirilməsi əlillərin məşğulluq probleminin həllində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Respublikanın regionlarında azad sahibkarlıq zonaları yaratmaqla, yeni iş yerlərinin açılması və işsiz əlillərin əmək fəaliyyətinə cəlb edilməsi onların məşğulluq probleminin qismən də olsa aradan qaldırılmasına imkan verir.

Kənd əhalisinin mülkiyyətində kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrinin olması onların məşğulluğunun təmin olunmasında böyük rol oynayır. Ailədə əiilliyi olan şəxslərin digər ailə üzvləri ilə birlikdə həmin torpaqlardan kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı üçün istifadə etməsi onların məşğulluğuna və müvafiq gəlir əldə etməsinə imkan yarada bilər. Eyni zamanda kənd təsərrüfatı ilə məşğul olmayan işsiz və işaxtaran əlillərin peşə-ixtisas strukturunu nəzərə alaraq onlar üçün qeyri-istehsal sahələrində, xüsusilə də yerli infrastrukturun inkişaf etdirilməsi və genişləndirilməsi istiqamətində müvafiq iş yerlərinin yaradılması bu kateqoriyadan olan əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasına şərait yarada bilər.

Əlilliyi olan insanların əmək bazarında qismən də olsa rəqabətə davam gətirə bilməsi üçün bir sıra ölkələrdə əlillərin regional əmək bazarlarında rəqabət qabiliyyətli olmasına daha çox imkan verən prioritet fəhlə və qulluqçu peşələrinin siyahısı tərtib olunur. Azərbaycanda da 1997-ci ildə "Əlillər üçün yararlı olan, əmək bazarında rəqabətə daha çox davamlı fəhlə və qulluqçu peşələrinin siyahısı" təsdiq edilmişdir [8, s. 50-51]. Lakin, bu siyahı əmək bazarının bu günkü və perspektiv tələblərinə cavab vermir və onun yeniləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Bunu nəzərə alaraq, müəllif tərəfindən adı çəkilən siyahının yenilənməsi həyata keçirilmişdir. Əlilliyi olan insanlar üçün münasib olan peşələri müəyyənləşdirmək məqsədilə əvvəlcə müasir dövrdə əmək bazarında tələb olunan peşələr qruplaşdırılmışdır. Qruplaşdırma üçün ikin məlumat mənbəyi olaraq aşağıdakı materiallardan istifadə olunmuşdur: ilk peşə-ixtisas təhsili üzrə ixtisasların təsnifatı; Dövlət Məşğulluq Xidmətinin vakant iş yerləri haqqında məlumatları; dövrü mətbuatda boş iş yerləri haqqında verilmiş elanlar. Nəticədə peşələr 14 qrup üzrə təsnifləşdirilmişdir. Sonra bu peşələr içərisindən əlilliyi olan insanların iqtisadi fəallığının artırılması və sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olması yollarının tədqiqi məqsədi ilə keçirilmiş sosioloji sorğular, Dövlət Məşğulluq Xidmətinin və "Sağlamhəq imkanlı məhdud gənclərin Peşə Reabilitasiya Mərkəzi"nin peşə hazırlığı kurslarında əlilliyi olan şəxslərin cəlb olunduğu peşələr [10; 13; 14; 15] və bu sahə üzrə ekspertlərin rəyləri əsasında əlilliyi olan şəxslərin əmək bazarına çıxışını asanlaşdıracaq peşələr müəyyənləşdirilmişdir. Bunlardan ən çox tövsiyə olunan peşələr aşağıdakılardır: ağac üzərində bədii oyma, aşpaz, dərzi, xalçaçı, kişi və qadın bərbəri, manikürçü-kosmetoloq, kompyuter mütəxəssisi, qənnadçı, şirniyyatçı, rəssam və tikəşçi.

Əlillərin əmək potensialından səmərəli istifadə edilməsi və onların etibarlı sosial müdafiəsinin təşkil edilməsi üçün onların sayının yaxın və uzaq perspektivdə necə olacağını proqnozlaşdırılması da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda, əlillərin perspektiv sayının müəyyən olunması onların cəmiyyətin iş qüvvəsinin əlavə mənbəyi kimi qiymətləndirilməsinə imkan verir.

Proqnoz hesablamalara görə, 2014-2018-ci illər ərzində əlillərin sayının 7,1% artaraq, 561 min nəfərə çatacağı gözlənilir. Bu artım əlillərin sosial müdafiəsi, reabilitasiyası və məşğulluğu ilə bağlı proqramların və tədbirlərin planlaşdırılması zamanı nəzərə alınmalıdır [37].

Əlillərlə bağlı həyata keçirilən sosial-iqtisadi siyasətin müvəffəqiyyətli olması üçün müvafiq tədbirlər sisteminin həm hazırlanması, həm də həyata keçirilməsi prosesində əlilliyi olan şəxslərin mövcud sosial-demoqrafik vəziyyətinin (yaş-cins strukturu, ailə tərkibi, təhsil səviyyəsi, əlilliyin səbəbləri,

məşğulluğu, gəlirləri və s.) təhlili də mühüm rol oynayır. Bunun üçün isə etibarlı informasiya mənbəyi olmalıdır.

Tədqiqat göstərir ki, Respublikamızda əlillərin məşğulluğu ilə bağlı məsələlərin müasir tələblər səviyyəsində həll edilməsi, sosial-iqtisadi islahatların mərhələlərinə uyğun dövlət siyasətinin təmin edilməsi üçün zəruri olan tam, dolğun, düzgün və hərtərəfli statistik məlumatların çatışmazlığı bu sahədə problemlər yaradır. Məsələn, əlillərin iqtisadi fəallığı və məşğulluğu, o cümlədən kvota ilə işə düzəlmə barədə rəsmi məlumatlar demək olar ki, yox dərəcəsindədir. Odur ki, əlillərlə bağlı xüsusi statistikanın aparılması və eyni zamanda əlillərə dair alternativ məlumatların əldə edilməsi üçün mütəmadi olaraq sosioloji tədqiqatların və monitorinqlərin keçirilməsi məqsədə uyğundur. Belə tədqiqatların və monitorinqlərin nəticələrindən istifadə edilməsi daha optimal qərarların qəbul edilməsinə imkan verir.

Respublikada əliliyi olan insanların cəmiyyətə sosial-iqtisadi inteqrasiyası məqsədilə bu istiqamətdə görülən işlərin davamı kimi aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəmüvafiq olar:

- əlillərin peşə hazırlığı və məşğulluğu üzrə milli siyasətin formalaşdırılması, əmək bazarının bu günkü və perspektiv tələbləri nəzərə alınmaqla əlillər üçün yararlı olan fəhlə və qulluqçu peşələrinin siyahısının təsdiq edilməsi, peşələr üzrə tədris proqramlarının müasirləşdirilməsi;
- əliliyi olan şəxslərə tibbi-sosial və peşə reabilitasiyası xidmətlərini həyata keçirən müəssisələr şəbəkəsinin genişləndirilməsi;
- əlillərin sosial problemlərinin araşdırılması, onların peşəyönümü və peşə reabilitasiyası ilə məşğul olan elmi-tədqiqat institutunun yaradılması.

Ədəbiyyat

1. "Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyası. www.president.az
2. Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyası (2006-2015-ci illər). "Azərbaycan" qəzeti, 26 oktyabr 2005-ci il
3. Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyasının həyata keçirilməsi üzrə 2011-2015-ci illər üçün Dövlət Proqramı
4. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti, Azərbaycan Həmkarlar İttifaqları Konfederasiyası və Azərbaycan Respublikası Sahibkarlar (İşəgötürənlər) Təşkilatlarının Milli Konfederasiyası arasında 2012-2013-cü illər üçün bağlanmış Baş Kollektiv Saziş. <http://www.e-qanun.az>
5. Azərbaycan gənəliyi Dövlət Proqramı (2011-2015-ci illər). www.gencler2011-2015.az

6. Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı (2008- 2015-ci illər). Bakı, 2008
7. Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliliyini artırmaq sahəsində Milli Fəaliyyət Proqramı. «Azərbaycan» qəzeti, 28 dekabr 2011-ci il
8. Azərbaycan Respublikasının əmək qanunvericiliyi sisteminə daxil olan normativ-hüquqi aktların siyahısı (I buraxılış). Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi Əmək və Sosial Problemlər üzrə Elmi-Tədqiqat və Tədris Mərkəzi, Bakı, 2002, 74s.
9. Əlilliyin və uşaqların sağlamlıq imkanları məhdudluğunun qarşısının alınması, əlillərin və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların reabilitasiyası və sosial müdafiəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. "Tibbi-sosial Ekspertizanın və Reabilitasiyanın hüquqi, təşkilati, metodiki əsasları". Bakı, 2012, 360 s.
10. Azərbaycan Respublikasında əlilliyi olan insanların iqtisadi fəailiyinin artırılması və sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olması yollarının tədqiqi. /S.R.Bayramovanın rəhbərliyi ilə. Əmək və Sosial Problemlər üzrə EITM-nin elmi-tədqiqat işi üzrə hesabatı, Bakı, 2013, 71s.
11. Əlillərin perspektiv sayının hesablanması metodikasının işlənməsi. Əmək və Sosial Problemlər üzrə EITM-nin elmi-tədqiqat işi üzrə hesabatı. Bakı, 2012, 54 s.
12. Achieving equal employment opportunities for people with disabilities through legislation: An education and training guide. /International Labour Office. Geneva: ILO, 2011, p. 173. www.ilo.org
13. www.ses.gov.az
14. www.mlsp.gov.az
15. <http://reytinginfo.az/kivdf>

Г.Бехбудова

Перспективы социально-экономической интеграции людей с инвалидностью в общество

Резюме

В статье исследованы пути расширения экономической активности и возможностей занятости лиц с ограниченными возможностями с позиции их социально-экономической интеграции в общество. Рассмотрены осуществляемые в Азербайджане меры, способствующие социал-

ьно-трудоуой реабилитациии, образованию и профессиональной подготовке этих людей, определен, профессии, облегчающие их доступ к рынку труда и перспективы их социально-экономической интеграции в общество.

G.Behbudova

Perspective directions of socio-economic integration of people with disabilities in society

Summary

The article examines the ways of expansion of economic activity and employment opportunities for persons with disabilities from perspectives of their socio-economic integration into society. The author considers ongoing measures aimed to contribute social and occupational rehabilitation, education and training of people in Azerbaijan and defines the professions helping people with disabilities gain access to the labour market and perspectives of their socio-economic integration.

Xülasə

Məqalədə cəmiyyətlə inteqrasiya prizmasından əliliyi olan şəxslərin iqtisadi fəallığın və məşğuliyyət imkanlarının genişləndirilməsi yolları tədqiq edilmiş, Azərbaycanda belə insanların sosial-əmək reabilitasiyası, təhsil alması və peşə hazırlığı keçməsi üçün həyata keçirilən tədbirlər nəzərdən keçirilmiş, onların əmək bazarına çıxışını asanlaşdıracaq peşələr və əlillərin cəmiyyətə sosial-iqtisadi inteqrasiyasının perspektiv istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir.